

چالش‌های فضای مجازی در تربیت دینی فرزندان

زهرا تقی پور^۱

چکیده

در عصر فناوری و ارتباطات، فضای مجازی به عنوان یکی از مهم‌ترین زیست‌بوم‌های تربیتی کودکان و نوجوانان، نقش فزاینده‌ای در شکل‌گیری هویت دینی آنان ایفا میکند، مقاله حاضر با هدف بررسی تأثیرات دوگانه (فرصتمحور و تهدیدمحور) فضای مجازی بر فرآیند تربیت دینی کودکان، به شیوه‌ای تحلیلی-توصیفی به واکاوی ابعاد مختلف این پدیده پرداخته است. در این راستا، ضمن تبیین مفاهیم بنیادین همچون «فضای مجازی»، قابلیت‌های مثبت این فضا نظیر دسترسی آسان به منابع دینی، استفاده از محتوای تعاملی، و امکان مشارکت والدین در هدایت ایمانی فرزندان مورد بررسی قرار گرفته است، در عین حال، تهدیدهایی چون مواجهه زودهنگام با محتوای غیردینی، الگوسازی‌های ناسازگار با ارزشهای اسلامی، و تضعیف روابط خانوادگی نیز شناسایی و تحلیل شده‌ان. یافته‌های پژوهش نشان میدهد که بهره‌گیری مؤثر از ظرفیت‌های فضای مجازی در حوزه تربیت دینی، نیازمند طراحی راهبردهای هدفمند در زمینه تقویت سواد رسانه‌ای والدین، تولید محتوای دینی مناسب کودکان، و ایجاد نظام نظارتی هوشمند است. در نهایت، این مقاله بر ضرورت بازاندیشی در شیوه‌های سنتی تربیت دینی و بهره‌گیری خلاقانه از ابزارهای دیجیتال با مشارکت نهادهای فرهنگی، آموزشی و دینی تأکید می‌ورزد.

کلیدواژه‌ها:

فضای مجازی، تربیت دینی، فرزندان، رسانه

^۱ طلبه سطح ۲، مدرسه علمیه کوثر ابرکوه.

مقدمه

در عصر حاضر، فضای مجازی به بخش جدایی ناپذیر از زندگی انسان‌ها، به ویژه کودکان و نوجوانان تبدیل شده است. این فضا با فراهم آوردن بسترهای گوناگون برای آموزش، سرگرمی و ارتباطات اجتماعی، تأثیرات گسترده‌ای بر شکل‌گیری شخصیت و باورهای نسل جدید دارد. یکی از مهم‌ترین ابعاد تأثیرگذاری فضای مجازی، ارتباط آن با فرآیند تربیت دینی کودکان است؛ فرایندی حساس و بنیادین که نقشی کلیدی در شکل‌گیری هویت دینی، اخلاقی و فرهنگی افراد ایفا میکند. یکی از مهم‌ترین حوزه‌هایی که در این میان به شدت تحت تأثیر قرار گرفته، تربیت دینی کودکان است؛ حوزه‌های بنیادین که با هویت‌یابی معنوی، شکل‌گیری وجدان اخلاقی و تثبیت باورهای اعتقادی در ارتباط مستقیم قرار دارد. تربیت دینی در سنین کودکی، از اهمیت خاصی برخوردار است، چرا که در این دوره، ذهن کودک آمادگی بالایی برای پذیرش مفاهیم معنوی دارد و الگوهای رفتاری و اعتقادی در ساختار شخصیت او نهادینه می‌شوند. از همین رو، هرگونه تأثیرگذاری بیرونی بر این فرآیند، می‌تواند پیامدهایی ژرف و بلندمدت برای فرد و جامعه در پی داشته باشد.

از یکسو، فضای مجازی با ارائه منابع دینی و فرصت‌های یادگیری تعاملی، می‌تواند ابزار مؤثری در انتقال مفاهیم دینی به کودکان باشد. از سوی دیگر، نبود نظارت کافی، دسترسی آزاد به محتوای غیردینی یا حتی ضد دینی، و الگوسازی‌های نادرست در شبکه‌های اجتماعی، چالش‌هایی جدی برای تربیت دینی کودکان پدید آورده است. بنابراین، بررسی ابعاد مختلف این تأثیرات - اعم از مثبت و منفی - برای والدین، مربیان، سیاست‌گذاران فرهنگی و پژوهشگران حوزه دین و رسانه، ضرورتی انکارناپذیر دارد.

در این راستا، پژوهش حاضر بر اساس دیدگاه‌های اساتید مطرح حوزه تربیت دینی، همچون «کتاب مبانی تربیت دینی در کودکی» نوشته محمد ندوشن اسلامی که در سال ۱۳۹۸ توسط انتشارات حوزه به چاپ رسید.

«کتاب روان‌شناسی تربیتی و آموزش دینی کودک» نوشته محسن عباسی ولدی در سال ۱۳۹۵ توسط انتشارات رشد به چاپ رسید.

«کتاب تربیت دینی کودک: رویکردهای معاصر و کاربردی کودک» نوشته زهرا مهدوی در سال ۱۴۰۰، توسط انتشارات سمت تدوین شده است.

علاوه بر این، منابع معاصر و کلاسیک دیگری همچون آثار شهید مطهری، و متون مرتبط با سواد رسانه‌ای و روان‌شناسی تربیتی نیز در تحلیل و ارائه راهکارهای مؤثر مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

کتاب‌های شهید مطهری مانند مسائل زن (۱۳۵۶، انتشارات صدرا) و آغاز تعلیم و تربیت (۱۳۶۹، انتشارات صدرا) با رویکردهای فلسفی و تربیتی، مبانی نظری عمیقی در زمینه رشد و تربیت کودک ارائه می‌دهند. و همچنین کتب سواد رسانه‌ای نظیر سواد رسانه‌ای در عصر دیجیتال (۲۰۱۸، انتشارات دانشگاه تهران) به شناسایی فرصت‌ها و تهدیدات فضای مجازی کمک شایانی کرده‌اند.

به کارگیری این منابع به همراه دیدگاه‌های استاد ندوشن، عباسی ولدی و زهرا مهدوی، زمینه را برای ارائه راهکارهای کاربردی و مبتنی بر شواهد فراهم آورده است که می‌تواند در سیاست‌گذاری‌های تربیتی و آموزشی حوزه دینی به کار گرفته شود.

پژوهش‌های معرفی شده هرچند به موضوع تربیت فرزند پرداخته شده ولی هیچ کدام به طور کامل به موضوع چالش‌های فضای مجازی در تربیت دینی فرزند نپرداخته‌اند.

پژوهش حاضر، با تمرکز بر بررسی ابعاد مختلف تأثیر فضای مجازی بر تربیت دینی کودکان، میکوشد ضمن تبیین فرصت‌ها و تهدیدهای موجود، راهکارهایی برای بهره برداری صحیح از این فضا در مسیر تقویت هویت دینی نسل نو ارائه نماید. بدین منظور، ابتدا به مفهوم شناسی فضای مجازی و مفهوم کودک پرداخته شده، سپس ابعاد مثبت و منفی تأثیرگذاری این فضا تحلیل گردیده، و در نهایت، با جمع بندی یافته‌ها، پیشنهاداتی برای مواجهه هوشمندانه خلاقانه با این پدیده ارائه شده است.

با توجه به اینکه چالش این روزها، تربیت فرزند با توجه به وجود فضای مجازی می‌باشد، سوال اصلی مقاله نیز همین موضوع است و سعی شده به همین موضوع پرداخته شود.

۱. مفهوم شناسی

این پژوهش با نگاهی به ضرورت‌های بنیادین آغاز می‌شود؛ لذا بخش اول به مفهوم‌شناسی اختصاص دارد تا چارچوب فکری واحدی را برای مخاطب ایجاد نماید. در این گام، ابتدا به تعریف و تبیین بنیادین تربیت دینی می‌پردازیم، سپس دامنه و ماهیت فضای مجازی که بستر اصلی این چالش‌هاست، شفاف‌سازی می‌شود. در نهایت، مفهوم کودک در بستر تحولات دیجیتال مورد واکاوی قرار می‌گیرد تا انسجام کامل تحلیل‌های آتی مقاله تضمین گردد.

۱-۱. مفهوم تربیت

تربیت در لغت به معنای پروراندن، پروردن و آموختن^۱ و همچنین به معنای پرورش دادن^۲، بارآوری و رشد دادن^۳ می‌باشد. تربیت در اصطلاح به معنای فراهم آوردن زمینه لازم برای پرورش استعدادهای درونی هر موجود و به فعلیت رساندن امکانات بالقوه آن در جهت کمال اوست.^۴

۱-۲. مفهوم فضای مجازی

واژه «فضا» در لغت‌نامه دهخدا به معنای محیط، گستره و محل وقوع اشیاء و رویدادها آمده است؛ و «مجازی» به معنای چیزی غیرواقعی، نمادین و شبیه‌سازی‌شده تعریف شده است.^۵ بر این اساس، «فضای مجازی» به محیطی غیرمادی و شبیه‌سازی‌شده اشاره دارد که امکان فعالیت و تعامل در آن فراهم شده است.

۱. دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۱، ص ۷۲۰.

۲. معلوف، المنجد، ج ۱، ص ۱۲۲.

۳. سید میرزایی، آداب و آفات تربیت کودک و نوجوان، ص ۱۷۵.

۴. حسینی زاده، سیره ی تربیتی پیامبر(صلی الله علیه وآله) و اهل بیت(علیهم السلام)، ج ۱، ص ۳۳؛ مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، ص ۱۲.

۵. دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ص ۱۵۴۲.

بر اساس «فرهنگ موضوعی رایانه و فضای مجازی» اثر صادقی (۱۳۹۳)، فضای مجازی محیطی دیجیتال و غیرحضوری است که از طریق فناوری‌های ارتباطی نوین مانند اینترنت، بستری برای تعاملات انسانی، تبادل اطلاعات و فعالیت‌های اجتماعی فراهم می‌کند.^۱

موسوی (۱۳۹۵) فضای مجازی را بستری نوین برای شکل‌دهی ارتباطات انسانی و انتقال فرهنگ می‌داند که تأثیرات عمیقی بر رفتار فردی و اجتماعی دارد و فرصت‌ها و چالش‌های متعددی را به همراه می‌آورد.^۲

۳-۱. مفهوم کودک

در ادامه به بررسی معنای لغوی و اصطلاحی کودک پرداخته خواهد شد.

۱-۳-۱. معنای لغوی

واژه «کودک» در زبان فارسی به معنای نوزاد، بچه، طفل و خردسال است. طبق تعریف لغت‌نامه دهخدا، کودک به فردی گفته می‌شود که تازه متولد شده یا سن کمی دارد و هنوز به سن بلوغ نرسیده است.^۳ در فرهنگ معین نیز واژه کودک به کسی اطلاق می‌شود که در مراحل اولیه رشد جسمی و ذهنی قرار دارد و عمدتاً به فردی گفته می‌شود که هنوز توانایی‌های کامل بزرگسالی را کسب نکرده است.^۴

۲-۳-۱. معنای اصطلاحی

در علوم تربیتی و روان‌شناسی، «کودکی» به دوره‌ای از زندگی انسان گفته می‌شود که از زمان تولد تا پایان کودکی ادامه دارد. این دوره معمولاً تا حدود سن ۱۲ سالگی تعریف می‌شود. در این بازه، فرد تحت تأثیر فرآیندهای رشدی جسمی، شناختی، عاطفی و اجتماعی قرار دارد و به مراقبت، آموزش و

^۱ صادقی، فرهنگ موضوعی رایانه و فضای مجازی، صص. ۸۷-۹۲

^۲ موسوی، فضای مجازی و تأثیر آن بر روابط اجتماعی، صص. ۲۵-۳۰

^۳ دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۵، ص ۱۵۲۳

^۴ معین، فرهنگ فارسی معین، ج ۲، ص ۹۷۰

۴-۱۱. ترویج ارزش‌های دینی و اخلاقی در فضای واقعی و مجازی

برگزاری مسابقات قصه‌گویی و نمایشنامه‌خوانی با موضوعات اخلاقی و دینی، هم در محیط خانه و هم در فضای مجازی.^۱

۴-۱۲. تقویت هوش هیجانی و اجتماعی کودک

آموزش مهارت‌های مدیریت هیجان، همکاری گروهی و حل اختلاف در کلاس‌های مهارت‌های زندگی.^۲

۴-۱۳. مشارکت والدین در آموزش‌های فضای مجازی کودک

تشویق والدین به همراهی کودک در مشاهده و یادگیری برنامه‌ها و بازی‌های دینی و شرکت فعال در فضای مجازی.^۳

۴-۱۴. توجه به سن و مرحله رشد کودک در استفاده از فناوری

انتخاب برنامه‌ها و بازی‌های متناسب با سن کودک و محدود کردن دسترسی به محتوای سنگین و پیچیده.^۴

۴-۱۵. ترویج فرهنگ استفاده اخلاقی و مسئولانه از فضای مجازی

آموزش کودک درباره اهمیت احترام به حقوق دیگران، اجتناب از نشر اکاذیب و رفتارهای خشونت‌آمیز در فضای مجازی.^۵

^۱ ندوشن اسلامی، مبانی تربیت دینی در کودکی، ص ۱۱۰-۱۲۰

^۲ مهدوی، تربیت دینی کودک: رویکردهای معاصر و کاربردی، ص ۷۵-۹۵

^۳ عباسی ولدی، روان‌شناسی تربیتی و آموزش دینی کودک، ص ۸۵-۹۵

^۴ سارا احمدی، حسینی؛ «چالش‌ها و فرصت‌های فضای مجازی در تربیت کودکان»، ص ۱۲۵-۱۴۰

^۵ ندوشن اسلامی، مبانی تربیت دینی در کودکی، ص ۱۱۰-۱۲۰

نتیجه گیری

دوران کودکی به دلیل ویژگی‌های رشدی و حساسیت‌های تربیتی خاص، از اهمیت ویژه‌ای در شکل‌گیری باورها و ارزش‌های دینی برخوردار است. فضای مجازی، به عنوان ابزاری نوین، فرصت‌های گسترده‌ای برای تقویت تربیت دینی کودکان فراهم آورده است، از جمله دسترسی آسان به منابع دینی، آموزش تعاملی و تقویت مهارت‌های اخلاقی. با این وجود، این فضا تهدیداتی مانند مواجهه با محتوای نامناسب، کاهش ارتباطات حضوری، اعتیاد به فضای دیجیتال و آسیب‌های روانی را نیز در پی دارد که می‌تواند رشد معنوی و اخلاقی کودک را تحت تأثیر قرار دهد. مدیریت هوشمندانه و هدفمند فضای مجازی، همراه با افزایش سواد رسانه‌ای و دینی کودکان و تقویت نقش خانواده و مربیان، می‌تواند این تهدیدات را کاهش داده و فضای مجازی را به بستری مؤثر برای تربیت دینی تبدیل کند. بنابراین، بهره‌گیری آگاهانه و متعادل از فناوری‌های نوین، ضامن رشد معنوی و اخلاقی پایدار کودکان در جامعه اسلامی خواهد بود.

فهرست منابع

۱. احسانی، حمیده، «نقش و تاثیر رسانه‌ها در تربیت اجتماعی و دینی کودکان، نوجوانان، جوانان و خانواده»، مجله نخبگان علوم و مهندسی، شماره ۶، ۱۳۹۶ ه.ش؛
۲. احمدی، احیا، نگاهی به استفاده از اینترنت در میان کودکان، بی‌جا: بی‌نا، ۱۳۸۵ ه.ش؛
۳. احمدی، زهرا، فضای مجازی، آسیب‌ها و راهکارهای تربیتی، مشهد: انتشارات خراسان، ۱۳۹۷ ه.ش؛
۴. احمدی، سارا؛ حسینی، محمدرضا، «نقش فناوری اطلاعات در توسعه تربیت دینی کودکان»، مجله مطالعات تربیتی، شماره ۱۲، ۱۴۰۱ ه.ش؛
۵. بردبار، سهند؛ سبحانی‌نیا، محمدتقی، «آسیب‌های اعتقادی و اخلاقی فضای مجازی برای کودکان و راهکارهای مقابله با آن»
۶. جعفری، نرگس، «تأثیر فضای مجازی در ارتقای سواد دینی کودکان»، فصلنامه پژوهش‌های دینی و تربیتی، سال ۷، شماره ۲، ۱۴۰۲ ه.ش؛

۷. جهان‌پناه، محمدحسین؛ عابدی، محمدمهدی، «بررسی تهدیدها و فرصت‌های فضای مجازی در تربیت دینی کودکان و نوجوانان»، فصلنامه علمی فقه تربیتی، سال دوم، شماره ۲، ۱۴۰۰.ه.ش؛
۸. چاووشی، محمدصادق؛ کرامتی معز، هادی، «عوامل و آثار بزه‌دیدگی اخلاقی کودکان و نوجوانان در شبکه‌های اجتماعی تلگرام و اینستاگرام» مجله پژوهش‌های اخلاقی، سال نهم، شماره ۲، ۱۳۹۷.ه.ش؛
۹. حسن‌پور، نرگس، «نقش والدین در تربیت دینی کودک در عصر رسانه‌های دیجیتال»، فصلنامه فقه تربیتی، شماره ۱، ۱۳۹۹.ه.ش؛
۱۰. حمیدیان، بهرام؛ کریمی، پوریا؛ طریک، محمدمامین؛ سقلی، ایوب، فضای مجازی چه تأثیری در پرخاشگری دانش‌آموزان دارد؟ کنفرانس پژوهش‌های مدیریت، تعلیم و تربیت، اصفهان: دانشگاه اصفهان، ۱۳۹۸.ه.ش؛
۱۱. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۹.ه.ش؛
۱۲. رضایی، مهدی، سواد رسانه‌ای و تربیت دینی کودکان، تهران: انتشارات رشد، ۱۳۹۹.ه.ش؛
۱۳. ره‌آورد نور، «تأثیر فضای مجازی بر تربیت اسلامی دانش‌آموزان؛ آسیب‌ها و راهکارها»، شماره ۶۳، ۱۳۹۷.ه.ش؛
۱۴. زائری، محمدرضا، فضای مجازی و تربیت دینی، تهران: انتشارات معارف، ۱۳۹۷.ه.ش؛
۱۵. شجاعت، علی؛ عرفانی، محمدنظیر، «آسیب شناسی فضای مجازی در تعلیم و تربیت کودکان»
۱۶. شکوهی، صفورا؛ اصغرزاده، پریسا، «تأثیر فضای مجازی بر تربیت دینی کودکان»، مجله پژوهش‌های علوم اجتماعی، شماره ۲۵، ۱۳۹۹.ه.ش؛
۱۷. صابری، فاطمه؛ ریگی، پروین؛ پروی، آرزو، تأثیر فضای مجازی بر پرخاشگری کودکان و جوانان، همایش بین‌المللی افق‌های نوین در علوم تربیتی، روانشناسی و آسیب‌های اجتماعی. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۹۹.ه.ش؛
۱۸. صادقی، بهروز، فرهنگ موضوعی رایانه و فضای مجازی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۳.ه.ش؛

۱۹. صداقت، فرزانه، نقش خانواده در مدیریت استفاده کودکان از فضای مجازی، تهران: انتشارات تویی، ۱۳۸۶ ه.ش؛
۲۰. صدیق، محمدرضا، «تربیت دینی در عصر فضای مجازی؛ چالش‌ها و راهکارها»، فصلنامه مطالعات اسلامی تعلیم و تربیت، سال هفتم، شماره ۲، ۱۴۰۱ ه.ش؛
۲۱. طارمی، محمد حسین، فضای سایبر؛ آسیب‌ها و مخاطرات، بی‌جا: رهاورد نور، ۱۳۸۷ ه.ش؛
۲۲. عباسی‌ولدی، محسن، روان‌شناسی تربیتی و آموزش دینی کودک، تهران: انتشارات معارف، ۱۳۹۵ ه.ش؛
۲۳. عباسی‌ولدی، محمدرضا، تربیت بدون فریاد، قم: نشر آیین فطرت، ۱۳۹۵ ه.ش؛
۲۴. غلامی، رضا، «سواد رسانه‌ای و مبانی تربیت دینی در فضای مجازی»، مجله تربیت و فرهنگ، شماره ۳۵، ۱۳۹۹ ه.ش؛
۲۵. فتحی، کبری، اعتیاد روانی دانش‌آموزان به اینترنت و فضای مجازی، انتشارات فرزندگان دانشگاه، ۱۴۰۰ ه.ش؛
۲۶. فصلنامه روانشناسی بالینی، بررسی تأثیر اعتیاد به فضای مجازی بر سلامت روان دانش‌آموزان، ۱۴۰۱ ه.ش؛
۲۷. فقه پویا، نقش والدین در تربیت دینی کودکان، فضای مجازی، فرصت‌ها و چالش‌ها، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، ۱۴۰۱ ه.ش؛
۲۸. قراچه‌داغی، مهدی، روان‌شناسی رشد، تهران: نشر سمت، ۱۳۹۴ ه.ش؛
۲۹. کاظمی، علی‌اکبر، نقش والدین در تربیت دینی کودکان در عصر فناوری، تهران: انتشارات معارف، ۱۴۰۰ ه.ش؛
۳۰. مجله آموزش و پرورش ایران، بررسی اثرات روانی و اجتماعی اعتیاد اینترنتی در نوجوانان، ۱۴۰۰ ه.ش؛
۳۱. مجله خانواده و تربیت، رابطه اعتیاد به موبایل با کاهش کیفیت روابط خانوادگی، ۱۳۹۸ ه.ش؛
۳۲. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، تهران: انتشارات امیرکبیر، بی‌تا؛

۳۳. مهدوی، زهرا، تربیت دینی کودک: رویکردهای معاصر و کاربردی، قم: انتشارات حوزه، ۱۴۰۰.ش؛
۳۴. موسوی، حسن، فضای مجازی و تأثیر آن بر روابط اجتماعی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۵.ش؛
۳۵. موسوی، سید علی اکبر، تربیت دینی در عصر دیجیتال، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۸.ش؛
۳۶. ندوشن اسلامی، سید عبدالحمید، مبانی تربیت دینی در کودکی، تهران: نشر معارف، ۱۳۹۸.ش.
۳۷. یاراحمدی خراسانی، مهدی؛ امامی، سید صابر، مدیریت رفتار فرزندان در فضای مجازی، تهران: انتشارات به‌پوش، ۱۴۰۰.ش؛